

БАТЬКО НАЦІЇ ТА БАТЬКО ТЕАТРУ

(Шевченко і Кропивницький)

Трьох видатних діячів української культури сучасники удостоїли честі називати батьком (за козацькою традицією – запорожці батьком називали свого отамана). Іван Котляревський – батько української літератури, Тарас Шевченко – визнаний батько та ідеолог української нації, а Марко Кропивницький – батько українського професійного театру, театру корифеїв. В історії України третій продовжив велику справу двох перших – справу порятунку української нації на тяжких історичних шляхах, уготованих нашому народові тюрмою народів – Російською імперією.

Марко Лукич Кропивницький (22.V 1840-21.IV 1910) народився в степах Херсонської губернії, в селі Бежбайраки (нині це село Кропивницьке Новоукраїнського району Кіровоградської області). Батько його служив управителем у князів Кантакузенів, чії маєтності були розкидані по землях нинішньої Миколаївщини. Хоч доля одвела Марка від кріпацтва, але сімейний розлад позбавив його материнської ласки, а батькові переїзди – нормального дитинства, тож виростати довелося швидко. Найріднішим йому були батько та сестра. Жили вони в слободі Катеринівці (значно пізніше вона злилася з нинішнім селом Новокрасним Арбузинського району) Миколаївщини, у нинішній Дмитрівці на Вознесенщині та в самому Вознесенську, у Молдавці (нині – Козубівка) та Олександрівці. У приватній школі в Олександрівці він учився грамоти, потім закінчив повітове училище в Бобринці. Вже тоді захопився виставами мандрівного театру й цирку. Саме в наших краях нелегке дитинство Марка заклало могутній характер майбутнього невтомного трудівника, творця і відкривача нових шляхів у мистецтві, організатора професійного українського театру, а з ним – нового виду мистецтва – сценічної режисури... Саме тут, у степах Херсонської губернії, майбутній геній осягав скарби рідної української мови та народних звичаїв, народної пісні та моральності. Саме тоді починається аматорський театральний рух; ширя-

чись по всій Україні, докотився він і до наших степів (то започатковувалось національно-культурницьке пробудження), а у Києві молода інтелігенція заснувала Кирило-Мефодіївське братство – провісника того відродження, і душею братства був молодий Тарас Шевченко. І хоч російський царизм розгромив братство, а Тараса Шевченка вислав на вірну погибель в азійські пустельні степи, доля дала йому ще кілька літ активного творчого життя. Й коли вже по його смерті, у 1862-63 рр. юний Марко був тимчасово вільним слухачем Київського університету, він, як вважають дослідники, ґрунтовно ознайомився з творчістю нашого Пророка. А в другій половині 60-х років виступав у ролі Хоми Кичатого у виставах Шевченкового "Назара Стодолі" Єлисаветградського драматичного гуртка. Величезний творчий та ідейний вплив Великого Кобзаря батько українського професіонального театру – театру корифеїв – пронесе і в ХХ століття.

Спадщина Т. Шевченка була основою та натхненням для власної творчої дороги Марка Кропивницького. Син Марка Лукича, Володимир Кропивницький, писав, що "Кобзар" був для батька своєрідним євангелієм!" (3. – С. 77). Вже перша його драма "Дай серцю волю, заведе в неволю" (1863), як свідчив він сам, створена під впливом "Наталки Полтавки" І. Котляревського та "Назара Стодолі" Т. Шевченка (2. – С. 5). А коли 1871 р. він переїхав до Одеси, дебютує як актор-професіонал у російському театрі Моркових і Чернишова (у виставі "Сватання на Гончарівці" за п'єсою Г.Квітки-Основ'яненка). Часом М. Кропивницький влаштував і самостійні вистави (у тому числі "Назар Стодоля" у будинку Ермітажу на Канатній вулиці) (8. – С. 73). Він сам грав одну з головних ролей – Хоми Кичатого. Учасниками його вистави "Назар Стодоля" були аматори гуртка П. Ніщинського, у тому числі й молодий студент Микола Аркас. В Одесі 1872 р. Кропивницький пише за Шевченковою поемою "Сліпий" свою драму "Невольник", яка стала згодом популярною. Він використав у п'єсі також мотиви Шевченкових же творів "Гайдамаки", "Іван Підкова", "Гамалія", увів фольклорні легенди, перекази, пісні про боротьбу народу нашого з татарсько-турецькими загарбниками, додав свої пісні, зокрема "Ревуть-стогнуть гори-хвилі", яка стала народною. Ця історична драма ввійшла в репертуар наших театрів як оригінальний високопатріотичний твір. Значно пізніше драматург витримав тривалу боротьбу з царською цензурою, аби на сцену вийшла ще одна драма за Шевченком – "Титарівна" за однойменною поемою (інша назва – "Глум і помста").

А якось, уже у 80-і роки Марко Кропивницький став причетним до ще одного унікального явища, пов'язаного з Тарасом Шевченком, і теж в Одесі. Коли він прибув на гастролі з українською трупю, до нього завітав молодий учитель Данило Крижанівський і подав йому нотний аркуш з присвятою режисерові. То була мелодія на слова Тараса Шевченка "Реве та стогне Дніпр широкий"! Програвши її на фортепіано, актор обійняв гостя: "Та це ж шедевр!" Незабаром, після однієї з вистав, оркестр і хор почали цю пісню, і її підхопив зал... Люди підвелися, встав навіть поліцейський... Так уперше прозвучала пісня, яка стала своєрідним гімном українців, що й понині єднає наш народ у різних країнах та на всіх континентах... (9. – С. 134). Саме в Одесі Марко Кропивницький ствердив себе остаточно як професіональний режисер, актор, драматург.

Згодом, 17 рудня 1906 р. в журналі "Рідний край" Микола Аркас, найближчий друг М. Кропивницького, згадуючи свої одеські роки, напише знаменні слова: "З його (Кропивницького. – В. Б.) виставами тут, в Одесі, зажевірла перша зоря нової ери українського театру (це ще за десяток літ до визнаних дослідниками початків історії українського театру корифеїв! – В. Б.)... Так було колись давно; а Одеса й досі, незважаючи на всякі заходи та старання обмосковити її, надати їй общеросійського характеру, зостається, як і тоді, – яко приморський город, – цілком інтернаціональна: одначе й тепер, як колись, не хоче лишатися позаду сучасного українського руху, почувуючи себе духовним осередком південної частини великої України; як колись спалахнула перша зоря рідного театру в Одесі, так тепер вона перша порушила питання про українські кафедри у своєму університеті, перша намагалася відкрити середню школу з викладанням українською мовою, мало не перша почала видавати український часопис "Вісті" (12).

Але повернемося на Миколаївщину. Не тільки дитинство батька українського театру пов'язане з нашим краєм, а й золоті сторінки його творчого злету. Склалося так, що Миколаїв був серед тих міст, які найчастіше відвідували в гастрольних поїздках кращі трупи театру корифеїв. Недаремно ж науковці наголосили на тому, що саме нинішні Кіровоградщина та Миколаївщина (центральна частина тодішньої Херсонської губернії, або просто Херсонщини чи херсонських степів) стали батьківщиною цього універсального культурно-мистецького явища – українського театру корифеїв. Але тут ми коротко наголосимо лише на явищах, пов'язаних саме з Шевченківськими зацікавленнями Марка Кропивницького.

Чи не вперше взагалі М. Кропивницький прибув до Миколаєва і вийшов тут на сцену під час гастролей уже згаданого в Одесі театру Моркових і Чернишова, який привозив свої вистави до нашого міста приблизно в жовтні – листопаді 1874 р. (4). А вже наступного, 1875 р., майбутній батько українського театру Марко Кропивницький прибуває до Миколаєва влітку як актор та співак, а можливо, й як режисер "Назара Стодолі" та власної п'єси "Невольник" за Т. Шевченком (1, 6). Згодом М. Кропивницький привозив у Миколаїв опереткову трупу, якою керував, зокрема, у 1879 р. (4). А в серпні 1882 р. М. Кропивницький приїжджав особисто до Панаса Саксаганського, який тоді ще служив офіцером у Миколаєві. У Петербурзькому готелі він до ранку читав другові нову власну п'єсу "Доки сонце зійде, роса очі виїсть" – твір згодом ввійде до золотого фонду української драматургії.

Української театральної трупи тоді не існувало, адже в Російській імперії українську культуру душила політика русифікації, започаткована ще Петром I та Катериною II: все було спрямоване на задушення національної свідомості та культурницького руху, в тому числі й літератури та театру (ті українські вистави, в яких грав М. Кропивницький, йшли в порушення порядку – далеко не кожен антрепренер чи режисер йшов на це). Вже за два роки по смерті Тараса Шевченка, 1863 р., оголошений в імперії Валувський циркуляр – розпорядження царського уряду про заборону друкування книг українською мовою. Автором його був міністр внутрішніх справ Валув, який оголосив, що "ніякої окремої малоросійської мови не було, нема і бути не може". Начебто дозволялося друкувати лише художні твори, але введено таку цензуру, яка практично унеможливлювала друк, тому з 1863 р. видання українських книжок майже припиняється. А через 13 літ, у 1876 р. російський самодержець Олександр II у курортному місті Емсі (Німеччина) підписав серед квітучої тиші нове розпорядження уряду, спрямоване на подальше задушення української культури, – відомий Емський акт. За ним заборонялося уже й ввозити українські книжки з-за кордону (адже вони ще виходили інколи в Європі...), заборонялися й переклади, не дозволялися й театральні вистави та публічне вживання української мови...

Загальний наступ російської реакції призвів до посилення революційного народницького руху, що змушувало царизм інколи виявляти певний лібералізм в окремих випадках. Незадоволення антиукраїнськими заходами викликало пропозиції знову дозволити український театр. Ліберальні віяння 1880 р. принесли новий указ, який давав право генерал-губернаторам і губернаторам доз-

воляти українські вистави, але на кожну виставу треба було брати окремих дозвіл. Першою скористалася цим дозволом трупа Г. Ашкарєнка в Кременчузі, в якій тоді грав М. Кропивницький, – з його ініціативи й почалися українські вистави, склалася перша дозволена українська трупа, режисером якої став М. Кропивницький. Вона гастролювала взимку 1880-81 рр. у Кременчузі, Харкові та Києві (до речі, в березні 1881 р. революціонери-народники таки вбили імператора Олександра II). Коли ж навесні 1881 р. трупа Г. Ашкарєнка розпалась, М. Кропивницький вирішив створити вже власну трупу й повести її новими мистецькими шляхами – геній великого актора й режисера, який практично ввійшов у театральне мистецтво без періоду учнівства, вже бачив нові шляхи й методи театральної творчості. За давньою традицією, українські вистави відкривалися творами І. Котляревського та Т. Шевченка. Тож новостворена трупа М. Кропивницького для першої вистави обрала "Наталку Полтавку" (відтоді знаменита дата 27 жовтня 1882 р. символізує початок унікального культурного явища – українського театру корифеїв), а для другої вистави – "Назара Стодолю".

І ось уже наступного, 1883 р., коли вже рік діяла перша класична трупа українського театру корифеїв, Марко Лукич Кропивницький у складі тієї самої – першої в історії театру корифеїв – трупи, директором якої став М. Старицький, гастролює у Миколаєві з 8 по 29 вересня як режисер і актор. Тоді в його постановці йшли на миколаївській сцені, зокрема, п'єса "Невольник" за поемою Т. Шевченка (14 та 25 вересня). Саме під час цих гастролей у виставі "За Німан іду" за п'єсою В. Александрова 20 вересня 1883 р. вперше на професійну сцену вийшов геніальний актор, наш земляк Панас Саксаганський.

У 1885 р., з 24 квітня по 14 червня у Миколаєві (з виїздами на кілька вистав у Херсон) гастролює вже нова власна трупа М. Кропивницького. Тоді миколаївці знову побачили Шевченкового "Назара Стодолю", п'єсу поставив сам М. Кропивницький і сам грав у ній Хому Кичатого. Як писав 28 квітня "Николаевский вестник", актор грав "з майстерним мистецтвом та істинно артистичною глибиною", і взагалі вистава принесла "високу насолоду" миколаївському глядачеві, воскресивши на сцені "часи молодецького завзяття Запорозької Січі" (1).

У жовтні 1886 р. М. Кропивницький приїждить до Миколаєва, де саме грала його трупа, аби тут домовитися про першу спільну гастрольну подорож до Петербурга, і на пароплаві до Херсона все було домовлено – вся трупа відбула з реквізитом та костюмами в

столицю імперії, де гастролі мали тріумфальний успіх з 11 листопада 1886 р. по 15 лютого 1887 р. (спеціальний дозвіл на спектаклі українською мовою в столиці в умовах заборони української мови було добуто заздалегідь). Як писав у мемуарах "Мої театральні згадки" Микола Садовський, "їхали свідчити Петербургові, що живе ще слово українське, що не задавили його ні Петрові батоги, коли він благородними кістками козацтва позасипав болота, на яких збудував свою столицю, ні Катерина, ні ретязі, якими вона повила волю України, ні навіть благородний, високогуманний закон 1876 року царя-освободителя не задавив святого слова 40-мільйонного народу. Воно знову оживає і сміється знову.

І справді, слово українське, залунавши в столиці, зворушило все суспільство.

Перед нами в Петербурзі була трупа мейнінгенського герцога (цей німецький театр вважався тоді кращим у Європі. – В.Б.), яка, маючи величезну субсидію від свого патрона, обставляла вистави так цікаво і детально, що дивувала тим усіх петербуржців. А вслід за нею приїхала наша бідна трупа, що ні від кого не мала ніякої заповомоги, а все вела на свій власний кошт, і своїми виставами перевершила рекорд мейнінгенської. Навіть такий ворожий до всього українського часопис, як "Новое время", вмістив статтю під заголовком "Наши Мейнингенцы" (10. – С. 83-84). Біля театральної зали, де грали наші земляки, був такий тиск народу, що вулицю закрили для руху. У панських салонах стало модним знати кілька фраз українською мовою, а дами умлівали від "Моя ти зоре, раю мій!", особливо після гри Марії Заньковецької... Лунало тоді з петербурзьких сцен і слово Тараса Шевченка, поетичний і художницький тріумф якого ще пам'ятала стара інтелігенція. Сім разів йшла його п'єса "Назар Стодоля", один раз – "Невольник" за його поемою, а в одному з концертів М. Кропивницький вийшов з класичним своїм читанням Шевченкової поеми "Чернець" та поезії "Думи мої, думи мої..." Навіть присяжний театральний критик шовіністичного спрямування О. Суворін, для якого не існувало ні української мови, ні взагалі української історії, з нагоди вистави "Назар Стодоля" вже писав, що гості (яких він традиційно зневажливо називав і в пресі "хохлами й хохлушками") "рішуче і по праву заволоділи увагою Петербурга. Кропивницький не тільки неповторний актор, але й такий само неповторний режисер". Прийшов врешті й сів у першому ряду сам великий князь Костянтин Костянтинович. Потім запросили зіграти для великої княгині Олександри Осипівни. Врешті й сам цар Олександр III забажав подивитися виставу своїх тубільців... Адміністрація імператорського те-

атру підшукала підходящий зал, в якому цареві показали виставу за п'єсою того ж таки, колись висланого іншим царем на погибель, Тараса Шевченка "Назар Стодоля"! А щоб повеселішав цар – додали водевіль М. Старицького "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка". Виставу цар так уподобав, що забажав побачити ще... І не де-небудь, а на сцені Маріїнського імператорського театру. Цього разу йому показали "Наталку Полтавку" І. Котляревського та водевіль Велисовського "Бувальщина". Величезний царський театр був заповнений публікою до самого верху. "Це був перший випадок в історії імператорського театру, – пише М. Садовський, – щоб провінціална трупа удостоїлася грати в ньому, і ця честь припала на нашу долю" (10. – С. 48).

Потім ще не раз Миколаїв бачив М. Кропивницького та акторів його трупи. Разом зі своєю трупою навідав він Миколаїв з виставами від 1 жовтня по 18 жовтня 1891 р. – тоді він теж показав свого "Невольника" за Т. Шевченком.

І ось – рік 1900-й. Для української культури він знаменний, зокрема, першою в Миколаєві виставою опери миколаївця Миколи Аркаса "Катерина" – першої опери на Шевченківський сюжет, поставлений трупою М. Кропивницького. Сталося так, що його трупа почала готувати прем'єру опери під час гастролей в Одесі, але не встигла – настав час їхати на гастролі в Москву, тож там і завершили роботу і уперше показали її московським театрам. А через рік, 14 березня 1900 р. "Катерина" вперше прийшла й на миколаївську сцену. Миколаївці захоплено зустріли й виставу, й акторів та оркестр, й автора, нагородивши квітами й овацією. По суті, талант М. Кропивницького найбільше прислужився на початковому етапі сценічного втілення нової опери, і Миколаїв був серед тих перших міст, з яких ця опера пішла в мистецьке життя. Цього ж, 1900 року, трупа М. Кропивницького двічі гастролювала в Миколаєві – весною й восени, і 23 березня показала миколаївцям п'єсу М. Кропивницького "Глум і помста", теж написану за Т. Шевченком. Востанне ж великий актор і режисер гастроліє у Миколаєві з 3 вересня по 31 жовтня, коли він невтомно радував закоханого в нього миколаївського глядача новими ролями майже щодня, й серед них не забув і свого випробуваного "Невольника" за Шевченком... А 20-22 жовтня частина трупи на чолі з М. Кропивницьким та М. Заньковецькою відвідала з трьома виставами й сусідній Вознесенськ.

Миколаївці, які бачили М. Кропивницького в концертах, дивувались і його талантові співака (російський письменник С. Скиталець назвав його попередником Шаляпіна), і його неймовірному дару читця (актор П. Коваленко згадував: "Ми, молоді, навіть не

уявляли собі такого високомистецького виконання") (7). "За кілька років до смерті, – згадував Б. Чернов-Мацієвич, – Марко Лукич приїздив до Києва на свято Т.Г. Шевченка, що відбулося у "Народному домі"... Він уже не міг стояти, а сидів у кріслі, і коли дійшла до нього черга, вийшов на сцену і при глибокій тиші у залі почав читати "Думи мої, думи мої", а потім "Чернець". Це був справжній його тріумф! Багато разів Марко Лукич виходив на оплески, кланявся і дякував киянам за зустріч, а потім, повернувшись за лаштунки, заплакав... У цей вечір перед Марком Лукичем пройшло усе його прекрасне життя, його віддане служіння народові, задля якого він жив, чесно трудився, і який його завжди шанував і любив" (5. – С. 332).

Ми лише перерахували частину подій, пов'язаних із геніальним діячем української культури у нашому краї, але ж, по-перше, їх було більше, і це лише пов'язаних із творчістю Тараса Шевченка, але їх досі ніхто не шукав і не аналізував, а по-друге, ми досі не маємо конкретного уявлення про вплив діяльності цього генія на наші місцеві культурні традиції, та й взагалі, на Миколаївщині увічнення пам'яті корифеїв українського театру та популяризація їхнього творчого подвигу – це досі поле, воістину, цілинне, яке ніхто не орав. А батько українського театру був же не лише театральним діячем, геніальним режисером та актором, а ще й видатним драматургом, письменником, антрепренером, директором, співаком, композитором, – власне, він був талановитим у всьому, за що брався... А ще ж – він був справжнім громадянином України, що вимагало тоді (та й зараз!) неабиякої особистої мужності та відданості українській національній ідеї! Свою першу п'єсу М. Кропивницький завершив у рік, коли на Україну скинуто дикунський імперський указ Валуєва. Коли царизм заборонив не тільки творити українську словесність, а й грати вистави українською мовою, М. Кропивницький разом з групою українських діячів ініціює й надсилає до Петербурга (літературознавцеві О. Пипіну) прохання порушити й там питання про право українців на власну мову. Врешті, всупереч офіційним імператорським прагненням, він зі своїми однодумцями творить новий вид мистецтва – сценічну режисуру, показавши велику силу ансамблевої гри. Збереглося красномовне свідчення відомого російського театального діяча М. Синельникова: "Тут я вперше дізнався, що таке справжній режисер, що таке ансамбль. До цього часу, до зустрічі з "Малоросійським театром", я, незважаючи на серйозне знайомство з постановками, кращими на той час, Малою московського театру, не знав і навіть гадки не мав про головне – про а н с а м б л ь. Я бачив блискуче виконання блискучими артистами головних, а іноді другорядних

ролей у різноманітних виставах, і це виконання мене задовольняло, я був у захопленні. Дивлючись на так звані постановочні п'єси, скажімо, "Воеводу" О.М. Островського, "Дмитрія Самозванця", я захоплювався виконавцями центральних ролей і не звертав уваги на виконавців другорядних, а головне, на участь маси, юрби, народу. Але перші ж побачені мною постановки справжнього режисера М. Л. Кропивницького відкрили мені очі. Як це не соромно, мушу признатися, що тоді я і не запідозрював навіть, що ансамбль – це не тільки гармонійне виконання головних ролей хоч би і талановитими, хоч би і бездоганними акторами. У Кропивницького з ідеєю даної п'єси нерозривно зливалося все – виконавець центральної ролі, хорист, статист, оформлення, деталь, – все – гармонія. І це злиття складних елементів в одне художнє ціле російський глядач уперше побачив тільки в спектаклях "малоросійської трупи" (11. – С. 125). Це та інші подібні признання саме російських видатних театральних діячів історія звела до пам'ятних слів найвидатнішого російського театального діяча К. Станіславського, який визнав, а ми, земляки, й досі не взяли до відома: "Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, – блискуча плеяда майстрів української сцени, ввійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва". Ще ніхто не дослідив внесок українського театру корифеїв на чолі з геніальним М. Кропивницьким у порятунок української нації, коли російський імперіалізм проголосив нам майбутню духовну смерть. Воістину, в ряду великих діячів культури, який починається з Івана Котляревського й Тараса Шевченка, стоїть і Марко Кропивницький.

Література: 1. Иванов А. На николаевской сцене // Южная правда. – 1991. – 4 сент.; 2. Киричок П. М. Марко Кропивницький: Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1968. – 150 с.; 3. Кропивницький В. М. Из сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька). – К.: Мистецтво, 1968. – 214 с.; 4. Кухар-Онишко Н. Корифеї театру на Миколаївщині // Ленінське плем'я. – 1985. – 26 березня; 5. Марко Лукич Кропивницький: Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К.: Мистецтво, 1955. – 530 с.; 6. Орел В. "Назар Стодоля" в Миколаєві // Південна правда. – 1976. – 18 квітня; 7. Перепелиця П. У скарбницю нащадків // Культура і життя. – 1990. – 27 травня; 8. Спогади про Марка Кропивницького: Збірник. – К.: Мистецтво, 1990. – 216 с.; 9. Погребеник Федір. Наша дума, наша пісня: Нариси-дослідження. – К.: Музична Україна, 1991. – 208 с.; 10. Садовський М. К. Мої театральні згадки: 1881-1917. – К.: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. – 203 с.; 11. Спогади про Миколу Садовського: Збірник. – К.: Мистецтво, 1981.-180 с.; 12. Рідний край. – 1906. – 17 груд. – № 46.

2008 р.

(Бойченко В. Сторінки шевченкіани Миколаївщини: Есеї, статті, поезії. – Миколаїв: МОІППО, 2010)